

Resultats del projecte d'excavacions arqueològiques a la Insula 30 de la ciutat romana d'Empúries (l'Escala, Alt Empordà). Anys 2000-2004

XAVIER AQUILUÉ, PERE CASTANYER, MARTA SANTOS, JOAQUIM TREMOLEDA
(MUSEU D'ARQUEOLOGIA DE CATALUNYA-EMPÚRIES)

INTRODUCCIÓ

L'any 2000 es va engegar un nou projecte d'intervencions arqueològiques a la ciutat romana d'*Emporiae*, l'objectiu final del qual era l'excavació en extensió d'una de les illes d'edificacions o *insulae* que van formar part de la seva configuració urbana (AQUILUÉ *et alii*, 2002a). Aquest projecte formava part d'un dels programes de recerca contemplats en el *Pla director del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries. Un projecte pel primer centenari de la recuperació d'Empúries (1908-2008)*, redactat l'any 1998 (AQUILUÉ 1998). Aquest Pla director estableix les línies d'actuació que s'havien de seguir, fins a l'any 2008, en els programes de recerca, documentació, conservació i difusió d'Empúries; l'ordenació de les infraestructures museístiques i de serveis existents, i

1. Volem agrair a la Direcció General del Patrimoni Cultural del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i al seu director, el senyor Francesc Tarrats, la seva invitació a participar en aquesta Tribuna d'Arqueologia, atès que des de la Tribuna d'Arqueologia dels anys 1988-1989, en la qual es van presentar els resultats arqueològics de les excavacions del sector meridional de la Neàpolis emporitana (Sanmartí, Castanyer, Tremoleda, 1989, 79-88), el Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries no havia estat convidat a exposar, en aquest fòrum, els resultats dels diferents projectes d'investigació arqueològica fets al llarg de la dècada dels anys noranta del segle passat a Empúries. En aquest sentit, cal assenyalar els programes de recerca arqueològica fets al llarg d'aquests anys a la *Palaiapolis d'Emporion*, el primer assentament fundacional grec d'Empúries (Aquilué -dir.- 1999; Aquilué *et alii*, 2000a, 285-346); al fòrum de la ciutat romana (Aquilué *et alii*, 2002b, 9-38; *Fòrum*, 2004); als jaciments tardoromans i altmedievals de Santa Margarida i Santa Magdalena d'Empúries així com al territori més proper de les ciutats grega i romana d'Empúries (Aquilué *et alii*, 2003); i els programes de prospecció electromagnètica a la ciutat romana d'*Emporiae* (Aquilué 2000b, 261-279), per esmentar els més significatius.

la projecció de les instal·lacions necessàries per al desenvolupament patrimonial correcte d'Empúries al segle XXI (AQUILUÉ 2001, 255-271)¹.

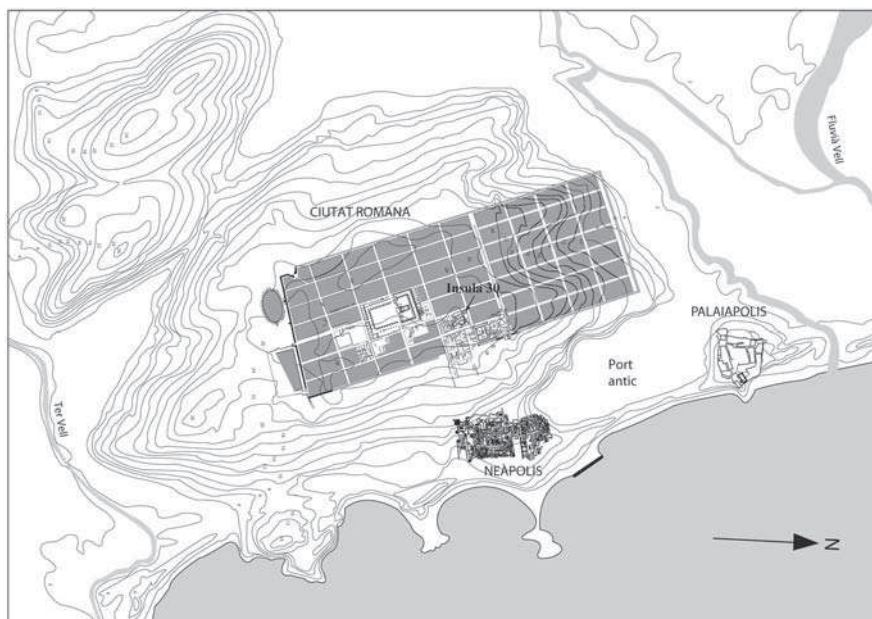

Figura 1. Planta general del conjunt arqueològic d'Empúries i detall dels dos terços meridionals de la ciutat romana, amb la situació de la Insula 30.

La *Insula 30*—denominació que es correspon amb el sistema de sectorització emprat actualment en el jaciment arqueològic—es troba situada a la banda oriental de la ciutat romana, entre els espais ja excavats de les cases romanes 2A i 2B i el fòrum (Figura 1). La seva superfície total és d'uns 2.400 m², unes dimensions que corresponen a la metrologia utilitzada en la urbanització fundacional de la ciutat romana, que va definir *insulae* de 70x35 metres, equivalents a 2x1 *actus* romans, delimitades per *cardines* i *decumani* de traçat ortogonal (AQUILUÉ *et alii*, 1984; MAR, RUIZ DE ARBULO, 1993, 216-218)

Aquesta excavació volia aportar noves dades científiques sobre l'evolució i la configuració urbana de la ciutat romana d'Empúries i també facilitar la seva comprensió a les més de 223.000 persones que visiten anualment el conjunt arqueològic. L'excavació d'aquesta *insula*, així com dels carrers que la delimiten, permetrà connectar en un itinerari museïtzat, seguint els sistemes de circulació d'època romana i els accessos originals a les estructures urbanes, tots els sectors excavats del sector oriental de la ciutat romana: carrers, cases, termes públiques i fòrum.

Els treballs arqueològics fets amb anterioritat a l'any 2000, només havien afectat un petit sector de l'extrem nord-est de la *Insula 30*, on les excavacions de l'anomenat "*cardo A*" sota la direcció de Martín Almagro Basch en la dècada dels anys 1950/1960

havien posat al descobert diverses estructures arquitectòniques. D'aquestes, en destaquem les restes d'una banyera o *alveus* revestida interiorment amb plaques de marbre, restes que no varen ser convenientment documentades ni identificades i varen quedar, més tard, colgades novament de terra. D'altra banda, cal esmentar que aquest sector de la ciutat romana havia estat travessat d'est a oest per una de les trinxeres fetes per l'exèrcit republicà, durant la Guerra Civil Espanyola, relacionades amb la bateria de defensa instal·lada a la part alta del turó emporità per protegir el golf de Roses d'una possible ofensiva de la marina de guerra feixista. L'excavació d'aquesta trinxera, d'un metre d'amplada, va arribar fins al subsòl calcari i va comportar la desaparició de totes les estructures i paviments localitzats al llarg del seu traçat. Una segona trinxera, en direcció obliqua respecte de l'anterior, va retallar igualment les restes situades a la cantonada nord-est de l'ínsula.

Els resultats de les prospeccions electromagnètiques fetes a la ciutat romana l'any 1995, tot i que no varen fer possible anticipar amb prou precisió l'articulació i la funció de les construccions existents en aquesta zona, permeteren, però, intuir l'existència probable d'una gran edificació de caràcter públic (AQUILUÉ *et alii*, 2000b, 275). Aquest fet va resultar plenament confirmat per les primeres actuacions fetes a partir de la primavera de l'any 2000 en aquest sector quan, una vegada extrets els nivells superficials de sorres eòliques en el terç nord de l'ínsula, varen quedar al descobert les estructures pertanyents a un gran conjunt termal d'època romana imperial.

Fins aleshores, a la ciutat romana d'Empúries únicament es coneixien dos exemples d'estructures balnearies de superfície molt més reduïda, vinculades, en un cas, al petit complex de termes privades de la *domus* 2B i, en un altre, a les restes del *balneus* situat més enllà de la Casa romana núm. 1, en relació, segurament, amb altres construccions, encara desconegudes, que s'estendrien vers el nord (VIVÓ, PALAHÍ, 1993b; MAR, RUIZ DE ARBULO, 1993, 390-397; BURÉS, 1998, 325-340). A més, hem d'afegir-hi l'interessant edifici termal d'època baixrepublicana situat a la zona oriental de la Neàpolis emporitana, reaprofitat més tard per a la construcció de la *cella memoriae* que aglutinava al seu voltant la gran necròpolis estesa en època tardoantiga sobre les restes de la vella ciutat grega (MAR, RUIZ DE ARBULO, 1993, 343-344; VIVÓ, PALAHÍ, 1993a; VIVÓ, PALAHÍ, 1995; BURÉS, 1998, 298-301; NOLLA, 2000).

EVOLUCIÓ CONSTRUCTIVA DE LES TERMES

L'edifici de banys públics posat ara al descobert a la ciutat romana ocupava, en la seva màxima extensió (1.300 m²), més de la meitat de la superfície de la *Insula* 30, completada, al sud per unes altres construccions d'època imperial que corresponen a usos bàsicament comercials i artesans (*tabernae*) (Fig. 2).

Els nivells de destrucció i abandonament de les estructures romanes han proporcionat un context de materials arqueològics coincident amb el darrer horitzó cronològic de la ciutat, datat als inicis del darrer quart del segle III dC, similar al documentat l'any 1990 durant l'excavació dels nivells superiors del carrer (*cardo* B) que limita aquesta *insula* per la banda oest (CASTANYER *et alii*, 1993) i als recuperats al fòrum de la ciutat romana (AQUILUÉ *et alii*, 1984, 110-114). Tot i que és poc probable que el gran complex de banys estigués totalment en funcionament fins aquest període, sembla que,

Figura 2. Vista aèria general de les estructures excavades a la Insula 30 entre 2000 i 2005.

almenys, algunes de les sales termals es mantenen encara en ús i varen ser objecte de diverses reformes i modificacions tardanes. Cal tenir en compte, però, que una gran part de les restes arquitectòniques conservades i l'estructura general que ara mostra l'edifici, responen a una important fase constructiva que hem de situar en la primera meitat del segle II dC, període durant el qual el conjunt de les termes públiques assolix la seva màxima extensió i complexitat.

No obstant això, la història constructiva de les termes arrenca des de molt abans, amb diverses etapes que comportaren importants reformes de l'arquitectura i de les instal·lacions balneàries. De fet, és molt probable que el primer gran complex termal d'època altimperial reemplaçés una anterior instal·lació de banys públics existent ja en aquest mateix sector de la ciutat durant l'època baixrepublicana i augustal. A aquesta instal·lació podrien atribuir-se algunes escadusseres evidències documentades a prop de l'angle nord-est de l'ínsula, com ara una estança pavimentada en *opus spicatum* i altres restes de paviments fets amb morter i fragments de marbre. No tenim, de moment, proves sobre les característiques arquitectòniques d'aquest possible *balneum* tardorepúblicà, probablement semblants a les d'altres edificis termals d'aquesta cronologia documentats en diversos nuclis romans del nord-est de la Citerior, com ara Badalona, Cabrera o València, i a la mateixa neàpolis d'Empúries (NOLLA, 2000).

Si deixem de banda aquests precedents, l'origen del gran edifici termal que s'estén per la meitat nord de l'ínsula 30 s'ha de situar ja en el segle I dC, probablement en època juliàudia, ateses les dades estratigràfiques obtingudes en les excavacions arqueològi-

ques. Tot i que no són gaires les restes arquitectòniques conservades de l'estructura original de les termes, aquesta sembla haver estat relativament simple, amb una disposició lineal de les sales principals del circuit termal—*frigidarium*, *tepidarium* i *caldarium*—, accessibles des de la banda oest de l'edifici. El primer gran caldari comptava amb el tradicional absis o *schola*, destinat a la col·locació d'una gran pica o *labrum*, fet amb marbre de l'illa grega de Scyros, que es va poder trobar, trencat i inutilitzat, durant l'excavació d'un espai adjacent al qual s'hauria desplaçat durant la reforma posterior d'aquesta sala.

En època flàvia, a les darreries del segle I dC, les termes varen ser objecte d'una important remodelació, amb la qual podem relacionar la construcció d'una petita palestra situada al nord i l'afegit d'un altre circuit secundari de sales termals consistent en un tepidari i un caldari de dimensions més reduïdes, potser destinades a l'ús per a les dones. Segurament aquesta reforma comportà també modificacions de les altres sales del circuit principal de banys, ara per ara, difícils de detectar.

Les posteriors modificacions dutes a terme a l'edifici durant el segle II dC alteraren de forma significativa la seva estructura interna. Aquesta va esdevenir un xic més complexa i articulada (Figura 2 i 3), amb la inclusió de noves sales i instal·lacions adequades a les noves exigències de la pràctica termal romana, seguint un procés de transformació arquitectònica similar a la de molts altres conjunts termals urbans d'aquest període (AQUILUÉ *et alii*, 2002a).

Figura 3. Planta parcial de la *Insula* 30, que inclou totes les estructures de les termes, així com algunes de les *tabernae* situades immediatament al sud.

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI TERMAL

L'accés públic a les termes es feia des de l'anomenat *cardo* B—el carrer nord-sud que voreja l'ínsula per la banda oest—, a través d'un petit vestíbul situat gairebé a l'eix transversal del bloc (Figura 3,1). Tot seguit s'accedia, cap al nord, a un espaiós ambient de recepció (*basilica thermarum*) de planta rectangular (19x6/7 metres) que, segurament, acomplia les funcions de palestra coberta (Figura 3,2).

Des d'aquesta gran sala arrencava pròpiament el circuit termal, a través de les successives sales que ocupen la part central de l'edificació (apoditeri, frigidari, tepidari, sudatori, caldari). Immediatament al nord es troben les restes de la petita palestra de les termes, envoltada per un ambulacre de tres ales (Figura 3,11). El seu tancament nord coincideix amb el mur de límit de l'ínsula, que forma aquí dues exedres semicirculars, destinades potser a acollir una decoració escultòrica. La part descoberta d'aquest pati, amb un simple sòl de terra compactada, estava envoltada d'una petita canalització, en connexió amb les clavegueres del carrer, que recollia l'aigua pluvial caiguda des dels porticats. D'aquests, únicament resten els blocs de sorrenca sobre els quals s'assentaven les columnetes, així com el paviment d'*opus signinum* decorat amb fragments dispersos de marbre.

Des de la palestra hi havia també un accés, a través d'un petit tepidari de trànsit (Figura 3,3) que minimitzava la pèrdua de l'escalfor, a la primera sala del circuit termal. Aquesta estança, segurament amb funcions d'apoditeri (Figura 3,4), conserva restes d'un paviment d'*opus tessellatum* que reproduïx un disseny geomètric en blanc i negre—un gran cercle central format per bandes concèntriques de triangles, envoltat de bandes de simple escacat i de mètopes en els laterals—, que es completa amb les representacions d'un tritó i un dofí en el medalló central i amb altres figures d'animals fantàstics marins, d'acord amb la iconografia més usual en la decoració d'ambients termals. Aquest mosaic es trobava força degradat ja en època antiga i havia estat objecte de diverses reintegracions amb *opus signinum* i amb tesselles blanques. L'excavació de la trinxera contemporània, a més, va fer desaparèixer tota la banda sud del paviment. L'estat de conservació del mosaic va aconsellar, doncs, la realització d'un projecte de consolidació i restauració, que ha estat finançat per la Fundació Elsa Peretti (Figura 4).

Al sud de la sala del mosaic es troba la sala freda o *frigidarium* (Figura 3,5), que conserva relativament bé les restes d'una àmplia banyera al sud, el fons de la qual encara presenta el revestiment originari de grans plaques de marbre, protegit per una densa capa de concreció calcària. A continuació, vers l'est, comença el sector calefactat de les termes que es troba conservat en el nivell dels hipocausts, amb restes del sistema de *suspensurae* fet amb pilarets de rajols de forma quadrada. L'excavació dels nivells de destrucció i enderroc d'aquestes sales va permetre recuperar les restes esfondrades dels paviments, fets amb plaques de marbre o amb mosaic blanc, i nombrosos elements pertanyents al sistema de *concameratio* de les parets, fet mitjançant bobines de ceràmica i grans claus de ferro en forma de T, així com altres elements constructius de les voltes.

La seqüència de sales comença amb el tepidari (Figura 3,6), que no presenta banyera, al nord del qual es troba un ambient espaiós de proporcions quadrades que cal identificar amb el *sudatorium* o *assa sudatio* (Figura 3,7). Finalment, l'extrem est d'aquesta crugia central està ocupat per la gran sala destinada al bany calent (*caldarium*), que presenta una forma arquitectònica diferent respecte a la seva disposició originària com a resultat de les reformes posteriors de l'edifici (Fig. 3,8). Al nord es conserven parcial-

Figura 4. Paviment de mosaic que decorava l'apoditeri de les termes, abans i després de la restauració efectuada amb el patrocini de la Fundació Elsa Peretti.

ment les restes d'una banyera recoberta amb plaques de marbre. Segurament també hi havia un segon *alveus* a l'est, ubicat dins una exedra rectangular, la qual havia substituït l'antiga *schola labri* que inicialment presidia el caldari.

Fora ja dels límits del caldari i al costat de les dues banyeres esmentades trobem les restes, força arrasades, dels *prae-furnia* que permetien obtenir l'escalfament de l'hipocaust i de les calderes respectives (Figura 3, 9-10). Immediatament a l'oest del *prae-furnium* situat al nord es troba també la boca del conducte que permetia l'escalfament del *sudatorium*, afegit en el moment de construir-se aquesta sala de les termes durant les reformes del segle II dC. La seva situació anòmala s'explica per la presència de la palestra al nord, que impedia la disposició d'un *prae-furnium* directament connectat a l'hipocaust. L'aire calent, doncs, es feia passar a través d'un conducte delimitat per parets de rajol que passava sota el caldari i que arrencava des d'una boca practicada al parament de blocs de sorrenca que forma la paret oest.

El segon circuit d'estances termals, més simple i de dimensions molt menors, arrenca des del sud del tepidari principal i sembla reaprofitar espais de l'ínsula que, prèviament, havien tingut una funcionalitat diferent. A partir de les dades proporcionades per l'excavació de la seqüència estratigràfica formada a la zona dels *prae-furnia* (Figura 3,14) la construcció d'aquest segon grup de sales, potser destinades a les dones, cal situar-la en època flàvia, tot i que varen ser objecte de nombroses modificacions successives. Al primer ambient, inicialment concebut com a tepidari (Figura 3,12), s'hi va afegir, en una fase molt tardana, un *prae-furnium* i probablement una o més banyeres. El caldari original d'aquest circuit secundari (Figura 3,13) mostra al nord l'espai destinat a situar-hi l'*alveus* d'aigua calenta i, a l'est, una exedra rectangular segurament per a la col·locació d'un *labrum*, que fou eliminada en una reforma posterior.

Dins un espai existent entre aquestes estances i el caldari principal de les termes es troba el gran pou excavat a la roca que permetia el proveïment d'aigua imprescindible per al funcionament del conjunt termal (Figura 3,15). Fins al moment s'ha excavat el farciment de sorra i restes d'enderroc que omple el pou fins a 26 metres de profunditat (aproximadament 1,5 metres per sobre de la cota de nivell del mar). La part superior apareix envoltada pels murs que permetien el sosteniment del mecanisme de sinya que feia possible l'extracció de l'aigua i la seva acumulació en un gran dipòsit revestit amb *opus signinum* situat immediatament a l'est i que resta, de moment, pendent d'excavar.

Al costat del pou hi ha també les restes d'una senzilla instal·lació de latrines, les quals ocupen un petit ambient de forma rectangular que sobresurt de la façana oriental de l'ínsula (Figura 3,16), de manera que podia aprofitar com a desguàs la pròpia claveguera del carrer ("cardo A"). L'estretor d'aquest ambient explica que, durant la important reforma de les termes que va tenir lloc en la primera meitat del segle II dC, fos substituït per una altra instal·lació, més espaiosa i de construcció més acurada (Figura 3,17). Les noves latrines ocupen una sala situada al sud de les termes, accessible des d'un corredor connectat directament amb l'entrada principal a l'edifici. Els bancs de les latrines es disposaven en tres dels laterals de la sala, entorn d'un petit pati descobert pavimentat amb lloses de marbre i envoltat d'un porticat de quatre columnes que, a l'oest, conserva encara la base d'un petit *labrum* (Figura 5). Per al sanejament d'aquesta nova instal·lació es reutilitzava l'aigua procedent de la gran banyera del frigidari, que, a continuació, era conduïda a les clavegueres del carrer.

ALTRES CONSTRUCCIONS SITUADES A LA MEITAT SUD DE LA *INSULA* 30

Les darreres campanyes d'excavació efectuades a la meitat meridional de la *Insula* 30, fora ja dels límits del gran edifici termal, han posat al descobert una nombrosa sèrie de locals destinats a diversos usos comercials o artesans (*tabernae*), ara per ara de difícil atribució concreta (Figura 3,18). Únicament en el cas del primer local situat a l'oest, al costat de l'entrada a les termes, els elements conservats (petit taulell construït d'obra, basament per a fogons de cuina, probable basament per a un molí, etc.) permeten identificar una probable taverna o *popina*.

Es tracta gairebé sempre de grans espais de forma rectangular, sovint amb murs de compartimentació interna, que connecten de vegades amb altres estances localitzades a la part central de l'ínsula i que s'obren als diferents carrers que l'envolten (Figura 2). Aquests locals varen ser objecte de successives reformes al llarg de l'època altimperial, que s'han pogut documentar millor a la zona occidental de l'ínsula, on l'estratigrafia es trobava menys erosionada i conservava, fins i tot, diverses restes superposades corresponents a la darrera fase d'ocupació de la ciutat en el tercer quart del segle III dC.

D'altra banda, els sondejos fets en alguns d'aquests espais situats a la part sud de la *Insula* 30 han pogut demostrar, a més, que la primera edificació de la zona va respondre a usos ben diferents. Efectivament, per sota es troben les restes molt arrasades d'una *domus* privada de cronologia baixrepublicana (Figura 3,19), contemporània, doncs, de les fases més antigues de les estructures domèstiques situades en les *insulae* situades més a llevant. Tot i que les construccions posteriors varen fer desaparèixer bona part d'aquest edifici precedent, s'han pogut documentar fins al moment les restes atribuïbles a un probable atri tetràstil, un *tablinum* i un petit triclini, que conserven paviments d'*opus signinum* amb decoració de tesselles blanques, així com altres estructures segurament pertanyents a àmbits destinats al servei de la *domus*.

Les properes campanyes previstes se centraran a finalitzar l'excavació de les *tabernae* situades a l'extrem meridional de la *Insula* 30, així com a fer sondejos puntuals destinats a comprovar i documentar exhaustivament l'evolució constructiva d'aquest sector de la ciutat romana d'Empúries. Finalment, el projecte d'intervenció arqueològica preveu també l'excavació dels diferents carrers que envolten l'ínsula, amb l'objectiu de recuperar la trama urbana fundacional de la ciutat i facilitar la visita pública als sectors excavats seguint els eixos viaris i les cotes de circulació originals de l'antiga *Emporiae*.

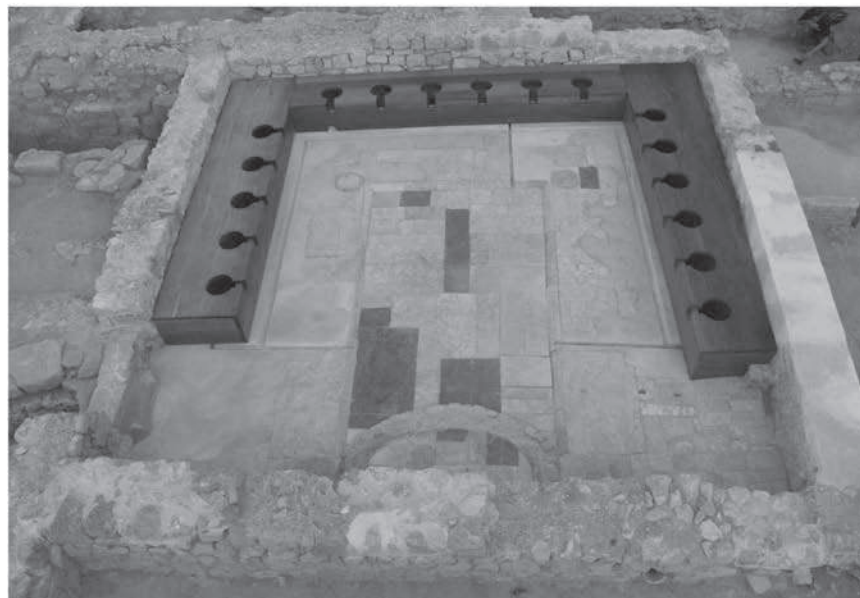

Figura 5. Vista de l'àmbit de les latrines de termes, abans i després de la restauració portada a terme amb el patrocini de la Fundació Elsa Peretti.

BIBLIOGRAFIA

- AQUILUÉ, X. (1998) *Pla Director del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries. Un projecte pel Primer Centenari de la recuperació d'Empúries (1908-2008). Vol. I: Proposta dels programes de recerca, documentació, conservació i difusió d'Empúries*. Empúries: Generalitat de Catalunya.
- AQUILUÉ, X. (dir.) 1999, *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*. Girona. (Monografies Emporitanes; 9)
- AQUILUÉ, X. (2001) "El conjunto arqueológico de Empúries (l'Escala, Girona) y su relación con su entorno territorial". A: *5 Curso sobre Patrimonio Histórico de Reinosa, (Reinosa 2000)*. Santander: Universidad de Cantabria, p. 255-271.
- AQUILUÉ, J.; MAR, R.; NOLLA, J.M.; RUIZ DE ARBULO, J.; SANMARTÍ, E. (1984) *El Fòrum romà d'Empúries (Excavacions de l'any 1982). Una aproximació arqueològica al procés històric de la romanització al nord-est de la Península Ibèrica*. Barcelona (Monografies Emporitanes; 6)
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. (2000a) "Les ceràmiques greques arcaïques de la *Palaia Polis* d'Empòrion". A: P. CABRERA; M. SANTOS (coord.) *Ceràmiques jònies d'època arcaica: centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental*. Barcelona, 285-346. (Monografies Emporitanes; 11)
- AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P.; JORDAN, D.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J. (2000b) "Resultats del projecte de prospeccions electromagnètiques a la ciutat romana d'Empúries (l'Escala, Alt Empordà)". *Empúries* 52, Girona, 261-279.
- AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J. (2002a) "Primers resultats del projecte d'intervenció arqueològica a les termes públiques de la ciutat romana d'Emporiae (Empúries, l'Escala, Alt Empordà)". *Empúries* 53, Girona, 241-260.
- AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J. (2002b) "El campo de silos del área central de la ciudad romana de Empúries", *Romula* 1, Sevilla, 9-38.
- AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J. (2003) *Deu anys d'arqueologia a l'entorn d'Empúries. Actuacions efectuades entre 1993 i 2002*. Barcelona. (Monografies Emporitanes; 12)
- BURÉS, L. (1998) *Les estructures hidràuliques a la ciutat antiga: l'exemple d'Empúries*. Barcelona. (Monografies Emporitanes; 10)
- CASTANYER, P.; SANMARTÍ, E.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J.; BENET, C.; CARRETÉ, J. M.; FABREGA, X.; REMOLA, J. A.; ROCAS, X. (1993) "L'excavació del Kardo B. Noves aportacions sobre l'abandonament de la ciutat romana d'Empúries". *Cypsela* X, Girona, 159-194.
- Fòrum 2004, Forum Emporiae MMIV. El fòrum romà d'Empúries. 2004 anys d'història*, Catàleg de l'exposició feta a la Casa dels Forestals de Sant Martí d'Empúries (4-VII a 26-IX de 2004), Girona.
- MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J. (1993) *Ampurias romana. Historia, Arquitectura y Arqueología*. Sabadell.
- NOLLA, J. M. (2000) "Las termas republicanas en España". A: C. FERNÁNDEZ OCHOA; V. GARCÍA ENTERO (ed.) *II Coloquio Internacional de Arqueología de Gijón. Termas romanas en el Occidente del Imperio (Gijón, 1999)*. Gijón, 47-57.

- SANMARTÍ, E.; CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J. (1989) "Darreres excavacions a Empúries. El sector meridional de la Neàpolis". A: *Tribuna d'Arqueologia 1988-1989*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 79-88.
- VIVÓ, D.; PALAHÍ, LL. (1993a) "Termes de la "Basílica" d'Empúries". A: R. MAR; J. LÓPEZ; L. PIÑOL (ed.) *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 103-111. (Documents d'Arqueologia Clàssica; 0)
- VIVÓ, D.; PALAHÍ, LL. (1993b) Termes de les cases d'Empúries. A: R. MAR; J. LÓPEZ; L. PIÑOL (ed.) *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, p. 118-124. (Documents d'Arqueologia Clàssica; 0)
- VIVÓ, D.; PALAHÍ, LL. (1995) "Els precedents. L'edifici termal". A: J. M. NOLLA; J. SAGRERA. *Ciuitatis impuritanae coemeteria. Les necròpolis tardanes de la Neàpolis*. Girona: Estudi General 15, Universitat de Girona, p. 61-84.